

ԿՐՕՆԱԿԱՆ

ՄԱՅՐԵՆԻ ԵԿԵՂԵՑԻՆ(°)

«Երանի ազգի՝ որոյ Տէր ԱՅ
Յակոբայ օգնական է նմա»:

Սաղմոսի այս խոսքին մէջ յիշուած աւետարանի մասին չէ՛ տեսնուի անոր որուն գերեզմանին առջև խմբուած ենք դարձեալ իր յիշատակի օրուման այս առաւօտում, «՛չ ալ անունը անոր միւս անունակցին, Տիառն-եղօր, որուն աթոռն ու գերեզմանը, հիւնուաբայ առաւօտեան մը համեմատ, ամենէն նուիրական օրումութիւններէն են այս տաճարին:

Գիտենք ամէնքս ալ թէ Յակոբ Իսրայէլի ազգային և կրօնական պատմութեան մէջ անհամեմատ բարբառութեան վրայ կանգնած գէմքն է. մին՝ երջանիկ նահապետներէն այդ ազգին, հայրը երկոտասան նահապետներուն, նախածնողներուն՝ ընտրեալ այն ժողովուրդին, որ իր կազմաւորման առաջին տարիներէն, իր թխտով սկզբնական շրջանէն, կը զգար կարծես թէ ինչմեծ գեր վերապահուած էր իրեն՝ մարդկային ազգի ապագայ կրօնական կեանքին մէջ: — Անիկա, հակառակ որ Աստուածաշունչի պատկերասրահին մէջ իրմէ աւելի նախազոյններն ու մեծազոյնները եղած էին իրեն ներկայացուցիչ բարոյական զօրութեան և հաւատքի ոգեւորութեան՝ յանձինս Աբրահամու և Իսահակայ, հանգամանքներու բացառիկ դասաւորութեամբ մը, այսինքն աստուածային տնօրինութեամբ, անուանադիր նախակայրը եղաւ օրհնուած ազգին, որ՝ իրմով երբեմն «Որ-գի՛ք Յակոբայ» և յետոյ ընդ միշտ «Տուն իսրայէլի» կոչուեցաւ յաջորդաբար: Իր անունն ու յիշատակը, Փարաւոններու երկրին մէջ, քանի մը դարեր, եզրպտական զիցարեթեան շուայտ բարձրեւուն ղեմ իբրեւ տեսակ մը սրբութեան պատուար, պահպանեց ու այդ ժողովուրդին ցեղային ու կրօնական ինքնութիւնը՝ Յովսէփի օ-

րով, և աւելի յետոյ, մինչև այն օրը՝ երբ Ուխտին Տապանակովը, այսինքն սուրբ աւանդութիւններով հարուստ իր անցիային հոգեւոր գանձովը, և իրեն եղած անուտ խոստումներուն յոյսովը Զահարուած, Մովսէսէ առաջնորդուեցաւ, և անոր յաջորդին հետ մտաւ Աւետեաց երկիրը, հոն, իբրեւ իր բնիկ երկրին մէջ, պաշտելու համար իր Աստուածն ու ազգային խոնարհը: — Հրեան անոր հոգեւոր մէջ տեսաւ այնուհետեւ Աստուծոյ մտածումը իր ազգային զգացումին միացնող ճառագայթ մը, լուսնեղէն գիծ մը, որուն վրայէն, ինչպէս Բեթէլի տեսիլքին մէջ երեցած սանդուխի մը վրայէն, հրեշտակներն ու մարդիկ կ'ելեւէջէին, երկնքի և երկրի գրկախառնումը խորհրդանշող պատկերի մը մէջ. սրտառուչ և վսեմ նախանկար, որ, իբրեւ սաղմոս մէջ, կը ցուցնէր այդ ժողովուրդին ծոցին մէջ երկնուելիք փրկագործութեան ապագայ մեծ խորհուրդը:

Ասոր համար է որ Յակոբ իր անունը տուաւ ոչ միայն իր արիւնէն սերած այդ սիրովի ժողովուրդին, այլ նաև, կրկնով մը, անոր ճակատագրին վրայ հսկող Աստուծոյն. ու, «Յակոբի որդիներն» և «Յակոբի Աստուած», այս երկու բացատրութիւնները՝ ոչ միայն Իսրայէլի կեանքին այլ նաև ընդհանուր մարդկային ազգի կրօնական պատմութեան մէջ՝ երկու գաղափարներն են այլևս, որոնք զիրար լրացնելով կը նշանակեն ճշմարիտ կրօնքին սկզբնաւորութիւնը՝ Աստուծոյ սիրով առ մարդիկ և մարդոց պաշտելութեամբն առ Աստուած իրականացած երկրի վրայ:

Յակոբի Աստուածը. պէտք չէ սակայն տարուիք խորհելու թէ Իսրայէլ այդ բացատրութեան մէջ կը գնէր այլամիթոսէն ազգային, կամ, ուրիշ բանով, ցեղակրօնական աստուածութեան մը իմաստը: Ոչ. Սաղմոսներու խմբագրութեան թուականին մասնաւորաբար, այսինքն մարգարէական դպրոցներու կազմութեան արշալոյսին, երբ Աստուծոյ տիեզերականութեան մտածումը անդրադառնալ կրկիններու հեռապատկերովը բազմած էր այլ ևս սիրտերու մէջ, այդ կապակցութիւնը առ առաւելն կրնար ցուցնել Աստուծոյ հանդէպ կաթողիկոսականութեամբ ժողովուրդի մը՝ որ չուզեր մոռնալ անկէ ընդունած իր մեծ բարիքները, ու

(°) Անցեալ Դեկտ. ամսոյ 29ին, Ս. Գիւղարի տօնին, Ամեն. Ս. Պատրիարք Զոր խօսած քարոզը՝ Ս. Աթոռոյս Մայր-Տաճարին մէջ:

կը փափաքի անունի մը պատկերովը առնոց յիշատակը տպաւորել իր ապագայ սերունդներուն հոգի մէջ: — Ամէն ազգ, այսպէս, կրնայ — բաւական է որ ունենայ այդպիսի ընթացք մը արդարացնելու համար հարկաւոր տեսեալները իր պատմութեան մէջ ու իր խղճմանքին առջեւ — այո՛, ամէն ազգ կրնայ իր անունը կապել Աստուծոյ անուան, առանց՝ աստով միայն իրեն սեպհականացուցած ըլլալու զայն: Այդպիսի վերաբերմունք մը Աստուծոյ ներկայումս՝ պիտի նշանակէր լոկ վերանորոգել մաքրին մէջ աստուածային յիշողութիւնը այցելութեան մը, իր կեանքին տըրւած, կամ յայտնութեան մը՝ իր հոգիին մէջ կատարուած: Երջնի՛կ իրողութիւններ՝ որոնց հետքը կամ հետեանքը չի կորսուի երբեք ապագայի մը կանչուած ժողովուրդի մը գոյութեանը մէջ:

Այդ զգացումով, հոգեկան ներքին այդ բերումով քէ՛ միթէ որ մենք ևս, յիշատակովը միայն մեր ազգային քրիստոնէական պատմութեան նախկին քանի մը էջերը լուսաւորող փրկական գէպքերու, զորս պիտի չկարենայինք մոռնալ՝ երբեք, Աստուծոյ անունը մեր երջանիկ նախահարց գիծով կը միացնենք մերինին, կոչելով զայն, ինչպէս Իսրայելացիք, Բաբելոնէ Լուսաւորչիս: Աստուած Սահակայ Մեսրոպայն, Բաբելոնէ Կարցն մերոց: Աստուած, որուն անունը Գրիստոնէութեան միջոցաւ աւետարանուեցաւ մեզի՝ 17 դարի առաջ և աւելի, է նոյն ինքն Յակոբայ Աստուածը, այսինքն տիեզերքի տարրիչ և նախախնամող Տէրը. այն, որուն՝ օր մը՝ հոգւով և ճշմարտութեամբ երկրպագելու հարկին վրայ խօսեցաւ մեր Փրկիչը Սամարուհիին, այս սահմաններէն ոչ չատ հեռու ցուցաւ Յակոբայ ջրհորին առջեւ, այդ կերպով անշուշտ մարգարէանալով անոր պատմութեան տիեզերականացումը ի սփիւռս մարդկութեան: Այնպէս որ Սաղմոսին այդ խօսքը, «Երանի ազգի՛ որչա՛ Տէր Ա՜մ Յակոբայ օգնական է նմա», նահապետին անունովը յետ ժամանակաց կոչուած զոյգ Յակոբներու յիշատակին բարձրացող այս հայկական տաճարին մէջ հնչուած, կրնայ պարզապէս նշանակել. «Երանի՛ այն ազգին՝ որ կը հաւատայ պաշտպանութեանը այն Աստուծոյն, որ իր նախնացը ապաւենն ու յոյսն

էր եղած, և կամ, Երջանիկ է այն ազգը, որ՝ յիս կրօնի և բարոյականութեան, անշեղ կ'ընթանայ իր նախնաց ճանապարհէն, և թող չտալով ինքզինքին՝ իր մտաւոր պարզ ըստինք անոնց պաշտած իտէալէն, իր երակներուն մէջ հոսած անոնց արեան հարագատութիւնը կը կնքէ անոնց հաւատքին ու տեսականին խոստովանութեամբ:

Թաղոսայ Աստուծո՛ր. Թոյլ տրուի՛ ինծի ըսել թէ մտածումի այս տարազին բոլորովին համագոր է, մեզի համար, Բաբելոնէ Լուսաւորչի Աստուածը՝ բարձր, երբ յիշենք այն հրաշքը, որով Միածինը, մեր պատմութեան համար յաւէտ անտոհանալի և մեր ազգային խղճմանքին համար իսկապէս երջանիկ թուականի մը, ըստ տեսեան մեր հաւատքին Հօրը, իբրեւ նոր իճն մարգեղութեամբ օր մը իջաւ մեր հայրենակտն հին ոստանին մէջ, և ջաղխելով՝ խորտակելով սեւ ցնորքներու մէջ թանձրացած խաւարին այժմ, յեղաշրջեց մեր կրօնական հին կեանքը, մեր ազգային գոյութեան համար նոյն ատեն ծրագրելով նոր ուղղութիւն և զնացք գէպի աւելի լուսաւոր և մաքուր հորիզոններ:

Ոտնարհինք, հղաբար իմ և սիրեցեալք, պատմականորէն և հոգեբանապէս ճշմարտուած ստուգութեան մը առջեւ, և ընդունինք մտադիւր թէ Հայութիւնը իր հոգեկան օթն ու մխիթարութիւնը, այսինքն իր մեծ երջանկութիւնը կրնայ զրտնել կրօնական կեանքի այն դրութեան մէջ՝ որ իր Եկեղեցին է. իր իմացական և բարոյական ձգտութիւններուն վառարանը, իր վիշաբերուն և իղձերուն՝ իր յոյսերուն և յոյզներուն կենդանի վկայարանը, իր ազգային իտէալին ամբիժ ներշնչաբաժնը, իր մշակոյթին՝ լեզուին՝ դպրութեանց, և ամէն բանի որ գեղեցիկ և ազնիւ է եղած իր մէջ՝ անկորնչական յիշատակաբանը:

Հայաստանեայց Եկեղեցի, թովի՛ բառ, այդ անունը գաղտնիքն ունի յիշեցնելու բոլոր այդ արժէքները: Տարւոյն մէջ, զանազան պատեհութիւններով, ի՞նչ կը հանգիստեանք զայն, այդ անունը և անով պատկերացուած խորհուրդը, ինծի այնպէս կը թուի թէ, գէթ մեզի համար, այս օրը կրնայ լինիլ ոչ աւելորդ առիթ մը՝ անդրադառնալու անոր: — Ու առաջին մտածու-

մը, զոր Սրբոց Յակոբեանց այս լուսաւորւն չակորոն տաճարին մէջ Յակոբի և Լուսաւորչի անուաներուն իրարու այսպէս մերձեցումը պիտի թելադրէր մեզի՝ այն նմանութիւնն է զոր երկուքին որդիները, կամ աւելի սրտագին բացատրութեան մը զի մեղով՝ Հին ու Նոր Իսրայէլները ունին իրարու հետ, գոյութեան և ճակատագրի տեսակէտով։ Հինը, թէն ընդ միշտ կորսնցուցած ըստ աշխարհի պայծառ և բարձրաճ այն գրութիւնը՝ Եւր կեանքը կը խայտար երբեմն իր երակներուն մէջ, ինչպէս աւելի՝ յուրթի ափսոսներու եզերքին բարձրացած ծառերն ի վեր, զրկուած թէն ալ յաւիտենական նկատած այն յիշատակարանէն՝ հաւատքի եւ իմաստութեան կանգնած Տաճարէն, որուն՝ իբրեւ ձգողական կեցրոնի մը շուրջը՝ կ'եռար իր ամբողջ կեանքը, կորսնցուցած թէն Ուխտին Տապանակն ու յոյսին սափորը, որուն մէջ կը պահուէր իր հողեւոր իշխանութիւնը խորհրդանշող ծաղկած գաւազանը, իր գոյութեան ամբողջ ընթացքին՝ աշխարհի ամենէն հզօր պետութիւններէն զգեանունելն և Հնովմէականէն գրեթէ ի հող մահու փշրուելէն ետքն այ, ան կ'ապրէր, ապրեցաւ, կ'ապրի ու պիտի ապրի տակաւին, վճռական կամքի գնացքով գէպի իր ճակատագրեր ճանապարհորդ ամէն օր, վասնզի թէն կորսնցուց գրեթէ ամէն ինչ որ տեսանելի կը կացուցանէր զինքը, բայց պահեց կարեւորագոյնը, Տէր Աստուծոյ վերայ զրած իր յոյսը, այն որ միայն պիտի կարենար զիմարել տալ իրեն կեանքի ամենէն աղետաւոր սաստկութիւններուն։ Ու դեռ մինչև երէկ, ժայռէ ժայռ՝ փոթորիկէ փոթորիկ, յաւերժական թափառկոտութեան անհայրենիք իր թշուառութեան մէջ, անկաւ ապրեցու հողեով ընդ միշտ երջանիկ, վասնզի երբեք չէիջուց իր խղճին մէջ՝ զի Տէր Աստուած յոյսին ճրագը. և ամէն տեղ, աշխարհի չորս հովերուն, իր հայրերուն հաւատքովն ու աւանդութիւններովը սպառազնէն, իրեն հետ միշտ՝ իր կրօնքին գիրքը, Սուրբ Գիրքը, իբրեւ իր փրկութեան անխորտակելի ամրոցը, միշտ նայեցաւ իր հայրերուն Աստուծոյն, ինչպէս ալիքներուն վրայ տարուբերուող նաւորդը՝ բեւեռի աստղին։

Ասիկա՝ Հին Իսրայէլի պարագան. իսկ

այն որ Նոր Իսրայէլինը եղաւ, այսինքն մերինը, ո՞վ կ'անպիտանայ զայն. որ հայր, որ փոքր իշտած ծանօթ է իր ազգին պատմութեան և ունի խիղճ՝ պիտի չընդունէր թէ իբրեւ համայնք, իբրեւ ժողովուրդ և իբրեւ ազգ, 18 դարերէ ի վեր մեր գոյութիւնը բովանդակապէս կը պարտինք նախ քրիստոնէութեան, և անմիջապէս յետոյ, հաւատքի ու դաւանութեան կազմակերպուած այն գրութեան, որ մեր Սուրբ և Ուղղափառ Եկեղեցին է. Եկեղեցին Հոյսու տաննայ։ Ամենազօնողակ պայմաններու երկարաձիգ այն յաջորդութեանը մէջ՝ որ իր պատմական կեանքը եղաւ երկրի վրայ, իր վրայ խուժող անվերջ օգնախտութեանց անդադրում տարափին տակ՝ որոնք իր երկիրքը մթաքնեցին շարունակ սեւ ամպերով, ի՞նչպէս պիտի մշտնջենաւորէր այս ազգը իր գոյութիւնը, իթէ իր կրօնքը, իր նախնեաց հաւատքովը կրկնապէս սիրելի ընծայուած իրեն, իր մէջ չէինէր դիւցազնական դիմակալութեան այն ոգին, զոր հաւատքի և հայրենիքի, կրօնքի և ազգասիրութեան զգացումներով կուռւած կոփուած տրիութիւնը միայն կրնայ տալ փոռաբերութիւն։ ու ի՞նչպէս անիկա պիտի կարենար տիրանալ այդպիսի հոգեվիճակի մը, իթէ իր Եկեղեցին անոր մէջ չ'աշակէր չպատրաստէր ցեղային ինքնութեան՝ ուղղային գիտակցութեան այն զգացումը, որ երբ կրօնական խորքի վրայ բացուած աղբիւրէն կը բղխի, քանի մը փորձութեանց բոված անցնելէն ետքը, անառարկելի ըսկզբունքներու պնդութիւնը կը ստանայ։

Կարգ մը հայրենասէրներէ փաշտայուած անհայրենիք ինքնավարութեան (այս բառին բարոյական իմաստովը անշուշտ) երազը, որ, աշխարհի ներկայ պայմաններուն մէջ մանաւանդ, ցնորք է անշուշտ, երբ քաղաքական ճամբաներով ուղղուի մօտեան իրեն, ճշմարտութիւն է՝ կրօնի և Եկեղեցւոյ անկիւնէն զիտուած ատեն։ Սկեղեցին է, այո՛, որ իբրեւ աղբիւր բարոյական զօրութեան՝ այս ժողովուրդի ազգային կեանքին մէջ՝ իրարու մօտեցուց և յաճախ միացուց անոր զանազան մասունքն ու տարիքը, որ մեղմացուեալ է ի վերջոյ բոլորովին օճչացուց զասակարգային խրտաբոլորութիւնը, ամէնքը խմբելով նոյն խտելին առջև. որ կամուրջ ձգեց՝ ի հնունք և

դեռ այսօր՝ քաղաքական կիրքերով իրարմէ պոռակտուած հոսանքներու և աշխարհագրական հեռաւորութեամբ իրարմէ բաժնուած գաղութներու և հատուածներու միջեւ: Ու այսօր, ժողովուրդին ցիրոցանուած այն դրութեան մէջ, որ ներկայի մեր դժբախտութիւնն է, ա՛ն միայն կրնայ իրականացնել ազգային ինքնակազմութեան, այսինքն ազգին կոտորակալ մասերը ի միութեան պահելու հրաշքը: Պատմութեան փաստը և առօրեայ փորձառութեան ապացոյցը համոզիչ են այդ մասին: Ինչ որ ըրաւ Աստուած, իրբե Յակոբի Աստուածը, իսրայելացւոց համար, Նա ինքն՝ իրբե Լուսաւորչի Աստուածը՝ ըրած է և պիտի ընէ մեզի համար: Աստուածոյ սէրը և իմաստութիւնը կը յայտնուին և կը հրաշագործեն ամէն ժողովուրդի կեանքին մէջ՝ մէն մի ժողովուրդին հոգւոյն ինքնայատուկ կերպով: Տիեզերքի նախախնամող Տէրն է որ ամէն առեւ և ամէն տեղ կը փրկէ իրեն ապաւինած անհատներն ու ազգերը: Ճերանք՝ ազգի՝ որոյ Տէր Աճօցական է նմա:

Թող տարօրինակ չընուի բնաւ, եղբարք իմ և սիրեցեալք, Էթէ բարոյական կրօնական նկարագիր ունեցող այս հասնդիստութեան մէջ ազատութիւն կուտամ ինքի ձեր ուշադրութիւնը հրաւիրելու այն պիսի խնդրոյ մը վրայ, որ՝ տեսակէտով մը՝ ազգային, պիտի փորձուէի բռնի՝ նոյն իսկ ազգայնական բնոյթ ունի իսկապէս: — Երբ հարցը այս երկու ժողովուրդներուն, Հին ու Նոր Իսրայէլներուն, չուրջ կը դառնայ, դժուարին է արդարեւ իրարմէ զատել այդ երկուքը, կրօնքն ու ազգութիւնը, հաւատքն ու հայրենիքը: Երկու ժողովուրդներուն մէջ ալ, կրօնքը ազգայնական ու ազգայնականութիւնը կրօնական գորութիւններ կամ իրականութիւններ են: Հին Կտակարանը՝ զինքը երկնող ժողովուրդին որքան հոգւոյն նոյնքան երկրաւոր կեանքին վերքն է հաւասարապէս. որքան կրօնական նոյնքան քաղաքական մատնանք մը. ու ասոր համար նոյն իսկ սրտագրաւ, վասնզի՝ իրբե հայեցիլի մէջ՝ կը սրտնէ թէ մարդկային կեանքը շաղուող դէպքերը ի՛նչ աստուածային զըսպանակնիր է կը շարժին, իսկ մեր մէջ, հակառակ ամէն ճիգի, անհնար է առանձնաւորել ազգային պատմութիւնը եկեղե-

ցականէն. մին թեզանն է, միւսը՝ տոնջը. երկուքին իրարմէ անշատու մ'ընչացած երկուքն ալ: Ասոր համար է որ, թէեւ ընդհանրապէս բաւող չունինք մեր յիթեւրուն վրայ կամ մեր գրչին տակ, բայց ունինք գաղափարը մեր խղճմտանքին խորը. կը զգանք ու կը խոստովանինք թէ մեր Եկեղեցւոյ ամենէն յատկանշական տիտղոսը, պատմական տեսակէտէ դիտուած, պիտի լինէր սգոյային մակդիրը: Հայաստանեայց Եկեղեցին, արդաւ, իր աստուածաբանական ստորագիծներէն անկախաբար, «Ազգային Եկեղեցի» մըն է ճշմարտապէս. որովհետեւ իր աստուածային առաքելութեան առաջին պտուղը եղաւ իր ազգի՛ն ծնունդը ի հաւատս քրիստոնէութեան. որովհետեւ իր կրօնական գործունէութեան մէջ, որովհետեւ, վերջապէս, իր աղաք իրեն՝ կը պարտի այն բոլոր բնորոշիչ առաւելութիւնները, որոնցմով կազմուած է իր ինքնութիւնը:

Այս է անշուշտ պատճառը որ մեր Եկեղեցական ներքին կեանքին մէջ ամենէն գործունեայ դերը կատարողները նոյն առեւ ամենէն ակնառոր ազգային գործիչներն են. Լուսաւորիչ, Վրթանէս, Ներսէս, Սահակ, Մեսրոպ, Գիւտ, Մանգակունի, Սիւնիակ Դպրոցի նախագոյն վարդապետները, և յետոյ, Վկայաւետ, Շնորհալի, Գրիգորեանք, Տաթևացի՝ իր ամբողջ բանակովը, էջմիածնի վերջնական վերածնութենէն հաջը եկող մեծագոյն գէմբերը, Մովսէս Տաթևացի, Յակոբ և Սիմէոն Զուգայեցիներ, Ներսէս Աշտարակեցի, մինչև Վարժապետներ և Որբաւորներ, և այլն, ա՛մենքն ալ որքան հաւատքի ախոյեաններ, նոյնքան ազգային մտաբխարի գրաւակիրներ են եղած, իրենց անձին վրայ բարձր աստիճանաւ պատկերացնելով Ազգին և Եկեղեցիին անբաժանելիութեան սկզբունքը Հայութեան մէջ: — Այս է պատճառը, զարձեւալ, որ մեր քաղաքական ղեմքերուն մէջ — Թագաւոր, իշխան, զօրավար — անոնք աւելի մեծ եղած և երեցած են իւրինց ղերբին և կատարած գերին մէջ, որոնց աշխարհայեացքին մէջ անհատն չէ եղած կրօնքին զգացումը և հաւատքին

ջերմութիւնը: Վերջապէս, այն է եղած պատճառը՝ որ մեր բոլոր պատմիչները, Ազաթանգեղոսէ, Զենորէ, Փաստառոսէ, Փարպեցիէ, Յղիշէ, Խորենացիէ մինչև ամենէն վերջիները, միաւորիակ տեսութեան այս՝ օգրիով կը հիւսնեն կրօնականը քաղաքականին հետ՝ ազգին կեանքը պատմագրած ոտեննին: Ու ցաւազին սխալ մը պիտի ըլլար պարզապէս ասիկա մատենագրական բարեւեստութիւն մը նկատել կամ աս նուազն համարիլ զայն դատիլու օգոյրութեան դարձած կերպ մը: Այդպիսի վարկած մը պիտի չդիմանար որ եւ է քննադատութեան: Մեր պատմիչները կեանքը նկարագրած են այնպէս ինչպէս էր անիկա:

Ճերմակ Ազգի՝ որոյ Տէր Աճ Գաղտայ օգնական է նման՝ Մանր խոստումութիւն մը պիտի ըլլար, ոչ միայն ազգային՝ այլ նաեւ կրօնական և նոյն իսկ բարոյական տեսակէտով, եթէ մեր մէջ գտնուէին մարդիկ, որոնք չուզէին այս կերպով զբնակաւորել Սաղմոսին այս խօսքը: Իր նախնեաց շաւիղէն խոտորիլը այլասեղիլ է, այսինքն կորսնցնել հողիին հարազատութիւնը: Եւ այսինքն ենթարկուիլ այնպիսի վիճակի մը, ուր ոչ միայն կ'աղօտանայ ազգային ինքնութեան զգացումը, այլ նաեւ կ'աղօտանի կրօնական խզմատեցը, զի կրօնի զգացումը, ամենէն աշխիւ ձգտումը հողիին, պէտք ունի բարգաւաճելու, բնականոն ընթացքով կատարելու համար իր զորացացումին օրէնքը: Իր հայրենիքին Աստուածը, այսինքն իր ազգային նուիրականութիւններն ուրացող մարդը, կ'ընէ քրիստոնեայ մեծ մատենագիր մը, իր նախնեաց յիշատակներուն հանդէպ խանդալատիլ չգիտցող, անոնց գերեզմանները կոխտող սիրտ մըն է, որուն մէջ խեղդում է հողիին ամենէն աշխուական հրայրքներէն մին, առանց որ անոր տեղ երևան զայն ուրիշ զգացում մը, Պէտք չունինք հեռուները թափառելու, ի հաստատութիւն այս նկատողութեան: Մեր պատմութեան և աւօրեայ իրականութեան մէջ են անոնց փաստերը, ի՞նչպէս հետախաղաղ կորուսեցան իրենց մայրենի եկեղեցիէն հեռացած մեր բիրտաւոր ազգակիցները անցեալին մէջ, և ինչպէս ապագայնացումի ճամբան կը լայնցնեն դեռ այսօր անոնք որ աւելի կամ նուազ գաղղ վերաբերմունք մը կը ցուցնեն անոր հանդէպ:

Ազգ և եկեղեցի. երկուքն ալ պէտք է ապրին՝ զօրացնելով զիրար: Խորոյ մէջ է միայն Հայութեան ճշմարիտ եւ իրական շահը: Միկու տեսակ հայրենիք ունին մարդիկ. մարմնական և հոգեկան. առաջինը հողը, ջուրն է, աշխարհագրական սահմանումներով շրջանակուած վայրը՝ որուն մէջ թաւալած են իրենց պատմական կեանքին իրադարձութիւնները. երկրորդը՝ իմանալի այն պարունակը, որուն մէջ կը գոտաւորուին և կը համադրուին՝ ժամանակի երկար տեսութեան մը միջոցին իրենց գոյութիւնն ու լինելութիւնը պայմանաւորող օրէնքները, իր պատմութիւնը վարող սկզբունքները, իր ձգտումները զբաղանակող զօրութիւնները, իր գեղապիտանական բերութիւնը, իր մէջ արուեստներու՝ գրականութեան, գիտութեան, ճարտարութեանց, իմաստասիրութեան հակումները ճշգրտ հոգեբանական երեւոյթները, ու մանաւանդ այս ամէնը երբեմն իր մէջ բովանդակող այն նուիրական զգացումը, սէրէն ու մահէն իսկ հզօր կիրքը, որ կը բռնէն է: Արդ, ինչպէս այս ամէնը, որուստ, գրականութիւն, գիտութիւն, իմաստասիրութիւն, ևն. հակառակ ցեղէն և տեղականացումէ գերիվերող և տիրակրական նկարագրի մ'ունենալուն, ամէնքն ալ՝ դարձեալ՝ ունին բնիկ գիծ մը կամ զբարոյ մը, որով իւրաքանչիւրը կը կապուի զինքը հրկնող կամ մշակող ժողովուրդին հոգեայն կետ. նոյնպէս կրօնքը, այդ զօրութիւններուն մեծագոյնը գերազանց օրէն, ունի՝ զինքը պաշտող ժողովուրդին խղճին հետ միաւորող մանրամասնութիւններ, Աստուծոյ մտածումը և փրկութեան խորհուրդը իր մտքին հետ ու սրտին ընտանի դարձնող կերպեր, որոնք իր ճշման ու պաշտումները, իր կարգն ու կանոնը, իր հաւատքն ու դաւանանքը, աւելի ընդհանուր և լատեալաբար թաւալով՝ իր Եկեղեցին են: Ըստ այսմ, ինչպէս ամէն ազգ ունի իր մշակողութիւն, իր գրականութիւնն ու արուեստը, կրնայ և պարտի ունենալ նաեւ իր Եկեղեցին, որ, բոլոր միաներուն հետ, կը կազմէ Ընդհանրական Եկեղեցին, որուն մասերն են ամէնքն ի միասին, հիմնական վարդապետութեանց մէջ չոյն և նման իրարու:

Այսպէս էր հին դարերուն մէջ, երբ գերակշռութեան կիրքեր տակաւին չէին

մղձկտաձ սիրտերը. ու սիրոյ և համաձայնութեան ոգին այն ատեն աւելի պայծառ և քաղցր ներդաշնակութեան մէջ կը պահէր զբնութենէական հաւատքի և եղբայրութեան կեանքը: Ու, հա՛րկ իսկ չկայ աւելցնելու թէ ո՛րքան բնական բան մըն էր ասիկա: Սէրը և ոյ՛րը լոյսի և ազատութեան մթնոլորտի՝ մէջ է որ կը ծաղկէի ու կը գործեն. ընկերութիւն մը այնքան աւելի յառաջդէմ է, որքան աւելի զարգացած են իր տնդամները: Մարդիկ ո՛րքան աւելի գիտակ ու ծանօթ լինին իրենց պարտուց և իրաւանց սահմաններին, այնքան աւելի յարգանք կը զգան որ ինչնեկուն պարտուց և իրաւանց մասին: Ու քրիստոնէական միութիւնը այնքան աւելի սերտ և խոր կ'ըլլայ, և Եկեղեցիները այնքան աւելի հայտ և սիրալիր կ'ըլլան միմեանց հանդէպ, որքան աւելի ծխական կարգապահական և դաւանական ազատութեան մէջ պաշտեն իրենց հաւատքը. այսինքն Եկեղեցի մը որքան աւելի տէր լինի իր ինքնութեան զգացումին՝ այնքան աւելի մեծաբանք կը տածէ ուրիշներու ևս ինքնակացութեան:

Այդպիսի Եկեղեցի մըն է արգարեւ, եղբարք իմ և սիրեցեալք, այն՝ զոր որչափ գործովանքով նոյնչափ և արդար չը պարտութեամբ պարտինք համարել և կոչել մերկնը: Ան՝ որքան նախանձախնդիր է իր ինքնութեան զգացումին, նոյնքան նաև լայնախոհ և արդարամիտ է ուրիշներուն ինքնակացութեան նկատմամբ: Պարզ՝ իր գաւառքին մէջ, զոր չի խնդիր հարթմանց նրբութիւններով, իր ծէսին մէջ՝ զոր չի ծանրաբեռներ ուժեղեց հանդիսաւորութիւններով, ժուժկալ՝ իր կարգապահական ըմբռնումներով, որոնց մէջ տեղ չեն գտներ կաշկանդող եսականութիւնները, անսպառ սիրով բարեխոհ և անպատմելի նահատակութեամբ դիւցազնական՝ իր ժողովուրդին համար, որդեգորով մայրն է ան, որ իր որդիքը դիպցուցած է Աւետարանի կաթով: Աստուծոյ սէրը և փրկութեան իղձը իր միջոցաւ թափանցած են և այսուհետեւ պիտի թափանցեն հոն, կրօնքը կեանքին հետ տարրացնելու՝ համաճուլիլու համար անոր մէջ Աւետարանի քուրային վրայ: — Անոնք որ չեն կրնար ըմբռնել այս ճշմարտութիւնը, այսինքն

չեն յարգեր զայն, կը միղանչեն քրիստոնէական ճշմարտութեան գէժ և կը վատաւեռնին հոգեպէս: Հայ Եկեղեցին Հայ Ազգին խղճմասնաքն է:

Եւրանի այգի՝ որոյ Տէր Աստուած օգնական է նա՞ա. ամբողջ Ազգին հոգեւոր կեանքին և Սրբոց Յակոբեանց այս տաճարին մէջ, Սաղմոսին այս խօսքը դարբնէ ի վեր այդ իմաստով է արձագանգած. ու այսօր, մեր ժողովուրդին այժմեան գրեթեան մէջ, աւելի քան երբեք, այս մտածումն ու սկզբունքն է որ պէտք է առաջնորդեն այս սրբովայրին մէջ անոնց որ պարտապանութիւնն ըրած են իրենց՝ ուսանիլ և ուսուցանել կրօնքին և Ազգին, Հաւատքին ու Հայրենիքին ծառայելու լաւագոյն եղանակը:

Այս է մեր տեական ուխտը քեզի հանդէպ, յաւերժական մայր մեր, Եկեղեցի սուրբ, որովհետեւ, ինչպէս մեր երջանիկ նախնիքներէն, քու ամենէն հոգեշունչ վարդապետներէն մին այնքան զգացմամբ և գիտակցօրէն գրեց եօթը դարեր առաջ, քու ուղղափառ հաւատքիդ լոյսը չնուազեցաւ երբեք, որովհետեւ օտարախոհ ուսմանց աղտաղտակ չուրը բնաւ չպղտորեց քու աւանդութիւններուդ յստակ աղբիւրը, որովհետեւ քու ցորենիդ մաքուր սերմերուն մէջ չխտանուեցաւ երբեք որով, որովհետեւ քու ճշմարտութեանց կենդանի հացին մէջ չզանգուեցաւ ամենէն չար հերձուածներու քացխած խմորը, որովհետեւ քու դաւանութեանդ ամբիժ օսկիին եւ բունիդ լուսատեսակ արծաթին մէջ չզրտուեցաւ իսպառ ժանգոտ պղինձը և սեւաթոյր կապարը: Պահ՛է՛ քու հոգեւոր արդանդէն վերածնած ամբողջ այս Ազգը քու մայրական հովանիիդ տակ, և Հնորէն միգի որ համարձակ և անտրտամ սրտիւ պաշտենք քու նուիրական այս կամարներուն ներքեւ մեր նախնից Աստուածը, Աստուած հորցն մերոց, Հուսաւորչի և Տրդատայ, Սահակայ, Միսրոպոյ և Վառժապոյ Աստուածը, զԱստուած Հայրն Ամենակալ, ընդ Որդոյն Միածնի և ընդ Հոգւոյն Սրբոյ, որովս փառք, յաւիտեանս. ամէն: